

Manuel Domínguez

**Aproximació a la història del cooperativisme
a l'Hospitalet**
**Aproximación a la historia del cooperativismo en
l'Hospitalet**
**Approach to the history of cooperativism
in l'Hospitalet**

Manuel Domínguez

(historiador)

RESUM

L'Hospitalet de Llobregat fou una de les poblacions pioneres en la creació de cooperatives a Catalunya. Al llarg dels darrers 200 anys, els moviments socials de les classes treballadores de l'Hospitalet han generat diverses formes de mutualisme i cooperativisme, tant de treball com de consum. Els diferents cicles d'expansió del cooperativisme, determinats pels contextos polítics, han estat lligats a les diferents ideologies d'esquerrres hegemòniques en cada moment, tant les reformistes com les revolucionàries.

Paraules clau: mutualisme, moviments socials, classes treballadores.

RESUMEN

L'Hospitalet de Llobregat fue una de las poblaciones pioneras en la creación de cooperativas en Cataluña. A lo largo de los últimos 200 años, los movimientos sociales de las clases trabajadoras de l'Hospitalet han generado diversas formas de mutualismo y cooperativismo, tanto en el trabajo como en el consumo. Los diferentes ciclos de expansión del cooperativismo, determinados por los contextos políticos, han estado ligados a las diferentes ideologías de izquierdas hegemónicas en cada momento, tanto las reformistas como las revolucionarias.

Palabras clave: mutualismo, movimientos sociales, clases trabajadoras

ABSTRACT

L'Hospitalet de Llobregat was one of the pioneering towns in the creation of cooperatives in Catalonia. Over the last 200 years, the social movements of the working classes of L'Hospitalet have generated various forms of mutualism and cooperativism, both in labour and consumption. The different cycles of expansion of cooperativism, determined by the political contexts, have been linked to the different hegemonic left-wing ideologies at each moment, both reformist and revolutionary.

Keywords: mutualism, social movements, working classes.

Primeres pases de l'obrerisme català

En el segle XIX no existia res semblant a allò que ara anomenem Estat del Benestar. El que van fer els nostres avantpassats, a més de reivindicar els serveis socials, va ser construir-los de forma solidària. Com en tantes manifestacions socials, van partir de l'experiència, i el món dels gremis i corporacions d'ofici n'era una de molt important. Tanmateix, després de diferents intents, els gremis foren prohibits definitivament a Espanya l'any 1834; un fita més en el procés d'imposició del liberalisme.

De seguida, la classe menestral, la gent d'ofici, va desenvolupar altres formes associatives que suplien el que feien els suprimits gremis. Els teixidors de Barcelona foren pioners, el 1839, i crearen una entitat d'ajuda mútua. Alguns/es autors/es assenyalen que l'any següent, aquest mateix grup promotor va crear una primera cooperativa de producció, gràcies a un préstec de l'Ajuntament. Hi van treballar fins a 200 obrers i anys després fou traspasada a mans privades. També esmenten que es va crear una altra cooperativa de consum a Barcelona, anomenada La Cooperació¹. Per tant, Barcelona estaria entre els nuclis cooperativistes pioners d'Europa.

L'onada associativa de l'obrerisme també arribà a l'Hospitalet, i el setembre de 1842 fou aprovada una "*asociación de beneficencia mutua formada por varios vecinos*"². Es tracta d'una d'aquestes entitats que en aquells moments eren a mig camí del mutualisme (que era, a més, l'escletxa que permetia la seva legalització) i l'obrerisme. Aquesta "beneficència mútua", incloïa alguna forma de "protooperativa"? No ho sabem.

La consciència de que només agrupats i organitzats tenien possibilitats de negociar o lluitar contra la nova classe burgesa va triomfar entre la nova classe proletària. El dret d'associació va esdevenir un dels principals litigis en la lluita de classes del s. XIX. Després de la tornada al poder dels moderats (la dreta de l'època) l'any 1843, la repressió contra el moviment obrer i menestral es va imposar.

La creació de mutualitats, gairebé l'única forma d'associacionisme popular permesa, va tenir un primer moment d'expansió a l'Hospitalet entre 1851 i 1855, quan foren creades tres, *el Montepío de San Antonio Abad*, *el de San Antonio de Padua* i *el de San Isidro*. Els dos primers arribaren al segle XX, però el tercer va desaparèixer el 1887. En què consistia aquest mutualisme? Segons la documentació d'una d'aquestes mutualitats, les persones associades pagaven 4 rals al mes, el que donava dret a rebre 10 rals al dia i assistència mèdica en cas de malaltia. La llei prohibia el pagament en cas d'atur. També hi havia una ajuda a la família d'un soci en cas de mort.

L'any 1862, aquestes tres mutualitats tenien 464 membres³. Segons uns altres documents de 1880, les tres entitats tenien 616 associats⁴. Si tenim en compte que en aquells moment hi havien, respectivament, uns 680 i 900 veïns al poble, podem concloure que dues terceres parts dels seus habitants eren sota l'aixopluc d'aquestes entitats mutualistes.

Els veïns o caps de família eren majoritàriament homes. Què passava amb les dones que no tenien ofici ni propietats i no eren al si d'una família? Doncs, que no tenien accés al mercat laboral, on predominaven les feines masculines, ni a la protecció de les mutualitats. El maig de 1863 es constituí una "*Junta del Patronato de Pobres*", per tractar la mendicitat al poble, i van comptabilitzar 29 captaires, que ho eren per ser "*imposibilitados para trabajar*" i, a més, 4 dones "*aptas para trabajar que carecen de salario suficiente para vivir*"⁵. Podem veure com les dones patien especialment la pobresa per raons de gènere: dones soles que no poden accedir al mercat laboral per ser dones.

Abans hem comentat que el mutualisme era gairebé l'única forma d'associacionisme permès en els períodes de governs dretans i, per tant, repressius, de 1843 a 1854 i de 1856 a 1868. L'altra forma eren les corals, impulsades pel republicà Josep Anselm Clavé. Clavé és un personatge excepcional. D'origen menestral, fou un músic i poeta autodidacta. I també un militant del republicanisme i partidari de les formes incipients del socialisme, que en aquella època volia dir eliminar la propietat privada i repartir la riquesa. Les corals eren formades per homes de classe treballadora i tenien una vessant educativa, recreativa i política.

Clavé creà la seva primera coral a Barcelona l'any 1850, i el model començà a estendre's⁶. A partir de 1851 va fer el mateix a Gràcia, Sants i a l'Hospitalet, on va fundar i dirigir la societat El Llobregat. El Llobregat va ser una de les entitats que va formar part de la coordinadora de cors de Clavé creada en 1860, la *Asociación Euterpe*. Quan, després de la "Revolució" de 1868, el Casino de l'Harmonia va començar la seva activitat política (en la línia de les ideologies esquerranes: democràcia, republicanisme federal...) la coral s'hi va integrar⁷. Ens imaginem que també va patir la il·legalització de l'Harmonia en 1874.

Primeres passes del cooperativisme català

Després de les experiències pioneres de la dècada de 1840, el primer cicle de cooperativisme va néixer a Catalunya durant la dècada de 1860, dins d'aquest magma del moviment obrer de mitjan segle XIX, que generava sindicats, mutualitats, corals i cooperatives, i també partits polítics socialistes i republicans, en funció de les capacitats i possibilitats legals. Va ser decisiva la influència del cooperativisme britànic i francès, al que van conèixer els exiliats catalans, i també va ser important la relaxació de la repressió entre 1864 i 1866.

El cooperativisme era una ideologia, de la que se'n derivava una pràctica: la creació de les diferents formes de cooperatives, de producció, de consum, d'estalvi... El cooperativisme formava part del conjunt d'ideologies que van ser qualificades com socialisme utòpic, basades en crear experiències igualitàries, en aquest cas les cooperatives, que havien de millorar la vida de les persones que les practicaven i serien la llavor d'una societat sense classes, perquè servien de model a seguir. El mutualisme i la cooperació es troben en les obres dels primers teòrics del socialisme: Proudhon, Fourier, Owen, Cabet, etc...

La primera cooperativa catalana d'aquest cicle, *La Obrera Mataronense*, era de producció i es fundà l'any 1864. La primera cooperativa de consum va ser *La Económica de Palafrugell*, del 1865⁸. El setembre de 1864 aparegué a Barcelona el diari *El Obrero*, de tendència democràtico-cooperativista, dirigit per Antoni Gusart, i al 1866 *La Asociación*, cooperativista, dirigit per Josep Roca i Galés. Des d'*El Obrero* s'organitzà un Congrés el desembre de 1865. Van participar 300 delegats de 22 societats obreres.

L'objectiu del Congrés era el foment i la coordinació del cooperativisme i l'associacionisme obrer; no plantejaven alternatives polítiques o socials, reivindicaven la llibertat d'associació i el proteccionisme. És a dir, el cooperativisme era en aquells moments l'eix vertebrador del moviment obrer. L'enduriment de la repressió a partir de 1866 va fer desaparèixer els dos diaris i la mobilització obrerista i cooperativista es va aturar⁹.

La Revolució de Setembre de 1868 ho va canviar tot: amb el nou règim s'obria un període de llibertats i possibilitats. El desembre es va fer un Congrés Obrer Català, amb 100 delegats de 61 entitats, amb la participació de diverses cooperatives i mutualitats. En relació a la política, van mostrar-se partidaris del republicanisme federal. S'hi va constituir un *Centro Federal de las Sociedades Obreras de Barcelona* que al març de 1869 publicà un manifest en el que afirmava que la cooperativa era la forma societària més convenient per aconseguir l'emancipació de la classe obrera, per sobre de les organitzacions de resistència, el que avui diríem els sindicats. En un altre manifest d'abril, informaven que, seguint el model de l'obrerisme alemany, s'estava recollint una quota per posar en marxa uns tallers cooperatius.

Tanmateix, aquest cooperativisme lligat al republicanisme federal va perdre influència en el moviment obrer a partir del Primer Congrés Obrer Espanyol, celebrat a Barcelona, el juny del 1870. En aquest important esdeveniment, l'obrerisme espanyol va decidir unir-se a l'Associació Internacional de Treballadors (AIT), i va optar per les tesis anarquistes. El cooperativisme, per tant, va quedar en un segon pla, o fins i tot va provocar malfiança, mentre guanyaven protagonisme el sindicalisme i els plantejaments revolucionaris, contraris a qualsevol forma de propietat dels mitjans de producció.

Durant el Sexenni Democràtic (1868-1874) a l'Hospitalet es van desenvolupar dos corrents socials i polítics de base social camperola, obrera i menestral: el republi-

canisme i el moviment obrer. El republicanisme es va desenvolupar molt ràpidament, i podem afirmar que el republicanisme federal va ser una de les propostes polítiques amb més acceptació al poble durant aquests anys. Per exemple, el 23 d'octubre de 1869 foren destituïts set regidors (la meitat) i l'alcalde cessat, arran de la revolta federal d'uns dies abans¹⁰. Per tant, el republicanisme federal era majoritari al consistori en aquell moment. Pel que sabem de les eleccions de 1872, les generals i les municipals les va guanyar el partit republicà federal, encapçalat a l'Hospitalet per Josep Diví¹¹.

El moviment obrer i camperol va trigar una mica més a organitzar-se. No sabem quan es van crear, però el juliol de 1872 quatre associacions obreristes del poble van demanar l'ingrés a l'Associació Internacional de Treballadors: rajolers, teixidors, agricultors i paletes. Durant la primavera de 1873 també es van afegir associacions de pastors i d'empleats de càrrega del ferrocarril de la comarca. Una altra dada important és que les seccions hospitalenques de l'AIT van fer costat a les propostes anarquistes en els enfrontaments interns d'aquell moment¹². Durant aquests anys, la mobilització dels obrers i camperols de l'Hospitalet fou molt intensa.

La primera cooperativa de l'Hospitalet

El 3 de gener de 1874 els militars entraren al Congrés del Diputats, acabaren amb la República i instauraren un règim autoritari. La repressió del moviment obrer va ser un dels motors del cop i l'AIT va ser una de les primeres víctimes. La Internacional va aconseguir mantenir una infraestructura clandestina durant un temps. Gràcies a la seva documentació coneixem la creació de la primera cooperativa de l'Hospitalet.

A l'acta de la 130ena sessió del Consell Federal de l'AIT del 23 de febrer de 1874 es recull la notificació enviada pel Consell Local de l'Hospitalet el dia 18, que és reproduïda així:

"Hospitalet. El Consejo local acusa recibo de las circulares 38 y 39 y el Estado de cuentas. Manifiesta haber establecido la cooperación en consumos. El Ayuntamiento que disolvió la fuerza bruta lo componían 8 socialistas y 3 colonos. Ahora se compone de un alcalde que ha estado en presidio por ladrón y de otros por el mismo estilo.¹³"

El Consell Federal va respondre el 25 de febrer:

"Deseamos vivamente que el establecimiento cooperativo produzca buenos resultados; y sin duda lo conseguireis si habeis elegido buena administracion y esta cumple su cometido.¹⁴"

Se'ns plantegen algunes qüestions al voltant d'aquesta cooperativa. Va ser una creació sobtada, arran de la repressió contra el sindicalisme? És a dir, fou creada en

part com una tapadora de l'associació obrerista? Costa de creure que una cooperativa es pugui organitzar en un mes i mig. El més probable és que el projecte ja fos en marxa quan la il·legalització de l'AIT va precipitar la concreció de la cooperativa. No tenim constància documental de quina influència va tenir la creació de la cooperativa La Unió Obrera a Sants, l'any 1873¹⁵, però de ben segur que va ser un exemple decisiu, com totes les manifestacions de la industrialització i l'obrerisme que arribaven de la ciutat veïna.

Com és que els internacionalistes de l'Hospitalet, majoritàriament anarquistes, van optar per fer una cooperativa? La necessitat els va obligar o és que no eren tan anarquistes? També sabem que no totes les forces obreristes ni progressistes locals havien abraçat les idees àcrates. Era la cooperativa una creació exclusiva d'aquesta part del progressisme local, acceptada per l'AIT per les circumstàncies? De fet, les cooperatives de consum eren més ben vistes que les de producció per la direcció de l'AIT.

En qualsevol cas, la situació de la nova cooperativa no va ser fàcil. El 19 de novembre de 1874, l'alcalde responia a un requeriment d'informació del Govern Civil:

"Los motivos que me impulsaron para ordenar la disolución de la sociedad cooperativa de trabajadores de esta villa, no fueron otros, si no que habiendo visitado al Exmo. Sor Capitan Gral de este Egercito y Principado me habló de la referida sociedad, y comprendi por lo que de ella se desprendia, que los deseos de S. E. eran que se disolviera, lo que ejecuté inmediatamente."¹⁶

L'alcalde era Pere Norta, que no era de la línia més conservadora. Norta havia estat l'alcalde imposat l'octubre del 1869 i ara també ho era per ordre del Govern Civil. Més tard serà el líder local del Partit Liberal de Sagasta. Formava part del grup dels propietaris locals, encara que no era dels més rics¹⁷. Tot i això, uns comentaris del Capità General, que coneixia l'existència de la cooperativa de l'Hospitalet, van ser suficients perquè l'autoritat local la clausurés. Ho va fer obligat o de gust? Aquest acte, clarament il·legal, va provocar la reacció del Govern Civil, que va demanar les explicacions del batlle.

El febrer de 1875 ens trobem amb unes altres notifikacions molt interessants. El Govern Civil demana informació a l'Ajuntament si han d'aprovar la petició de legalització d'una entitat, la mutualitat *Unión de los Obreros de Hospitalet*. L'alcalde, Jaume Arús, molt conservador, va respondre:

"(...) se sienta como principal motivo de la instalacion del Montepio la paralizacion de trabajos que en distintas epocas ha obligado hasta á los jornaleros á emigrar á otros paises, lo cual es inexacto, pues siendo la agricultura el principal y cuasi unico trabajo de esta localidad no ha habido nunca la paralizacion que suponen á no ser por huelgas por ellos mismos motivadas en estos ultimos tiempos siendo por el contrario la falta de brazos lo que se nota en esta comarca."¹⁸

Arús afegia que ja hi eren al poble les tres mutualitats que hem comentat abans, amb les que n'hi havia prou. Per tant, recomanava que no es legalitzés, que és el que va passar finalment. Aquest *Montepio* és clarament una altra maniobra de l'obrerisme per crear una entitat legal; aquesta proposta sí que sembla una tapadora del sindicat. El Casino de l'Harmonia, que "*en tiempo de la revolucion fue siempre el Templo de los federales*" també va ser clausurat, amb l'excusa de que s'hi jugava¹⁹.

El règim polític que coneixem com la Restauració s'anava assentant, i els principis liberals sobre els que se sustentava generaven esclatxes legals, que foren aprofitades pel moviment obrer. El juny del 1876, quan la nova constitució era a punt de ser promulgada, es va produir una altra petició de legalització de la cooperativa. Com era habitual, el Govern Civil va tornar a demanar informació a l'Ajuntament. L'alcalde era Antoni Parera, que feia un mes que havia substituït a Arús, mort sobtadament mentre exercia el càrrec. Parera informava:

*"Existe una cooperativa de venta de pan, vino y comestibles hace dos años, y ahora quieren legalizar su situación. Y puede que su fin sea el puramente económico-cooperativo pero estas sociedades no siempre se han ceñido a eso, promoviendo huelgas, etc... trastornando el orden político, económico y social."*²⁰

Segons l'alcalde, l'entitat havia funcionat al marge de la legalitat des del 1874 i era una cooperativa de consum. També ens confirma la seva relació amb el moviment obrer del Sexenni. Malgrat aquest informe no favorable, l'acte de constitució legal de "*la Sociedad cooperativa Union de los obreros del Hospitalet de Llobregat*" es va fer el 23 d'agost del 1876, al seu local, que era al carrer Major, número 74. Això ho sabem perquè, amb molta sornegueria, van convidar al batlle²¹. Com eren les cooperatives de consum d'aquests anys?

"Els inicis sempre foren humils. Petits grups d'obers posaven en comú una minsa aportació de capital per poder adquirir, a l'engròs i sense intermediaris, aliments de primera necessitat a un preu més econòmic. L'habitual era redactar uns estatuts de funcionament i llogar un local, on els associats podien adquirir els productes al detall, és a dir, amb un cert marge per poder pagar les despeses imponderables de compra (preu, transport, lloguers, impostos...)." ²²

També l'any 1876 va tornar a ser legalitzada la coral El Llobregat²³. Aquesta coincidència ens mostra, un cop més, la relació entre sindicats, mutualitats, cooperatives i corals, diferents formes de l'associacionisme obrer en aquells anys. L'arribada al poder dels liberals l'any 1881 va permetre que l'obrerisme tornés a gaudir d'una certa permissivitat. A l'Hospitalet va sortir a la legalitat una secció de l'organització hereva de l'AIT, el que demostra que aquest fil ideològic i organitzatiu no s'havia perdut durant aquests anys, encara que es va esvaïr en els següents²⁴. També es van reorganitzar les altres branques polítiques, sobretot les republicanes, i sindicals de les classes populars.

El gener de 1882 la documentació esmenta la "*Cooperativa de los obreros*", que era de consums²⁵. Al març del 1884 és anomenada "*Sociedad cooperativa de obreros*" i el seu caràcter descrit així: "*Economico con respecto al consumo de especies*"²⁶. En sengles llistats d'entitats dels anys 1886 i 1887, torna a ser anomenada "*Sociedad cooperativa de obreros*" i la seva funció era "*Cooperacion en el consumo*". En el document de 1886 s'afegia que el president era Antoni Mitjavila²⁷. No hem trobat dades concretes d'aquesta persona, però sabem que d'altres membres de la família Mitjavila eren de la classe masovera i adscrits al progressisme polític²⁸.

El moviment obrer anarquista d'aquests anys es va mostrar molt poc interessat en el cooperativisme. Per tant, la realitat associativa existent al país es va apropar al republicanisme i el reformisme social²⁹. L'any 1884 la cooperativa de l'Hospitalet va ser una de les 30 que va participar en un Congrés celebrat a Valls, una de les reunions del moviment per reafirmar-se davant les crítiques des dels postulats revolucionaris³⁰.

La cooperativa formava part d'un magma associatiu obrerista local. L'octubre de 1882 fou legalitzada la "*Sociedad de socorros mutuos entre agricultores*"³¹. Aquesta entitat es tractava molt probablement del braç mutualista de l'associació obrerista, la que no havia estat legalitzada l'any 1875. El 1886, el seu objectiu era descrit com "*Socorro casos enfermedad y procurar trabajo*" i el seu president era Esteve Lluñes³². Al 1884 fou fundat el *Montepío Hospitalense*, que tenia com a president al líder republicà local Josep Diví. Segons la petició era "*para el caso de enfermedad é imposibilitación*"³³. Si encara algú té dubtes del caràcter de classe o ideològic de les diferents entitats pot llegir la petició de legalització d'una altra mutualitat de l'any 1885:

"*Que siendo de suma necesidad en esta villa la creación de Monte-pios de socorros mutuos bajo una advocación religiosa en contraposición de la propaganda laica y anticatólica que por medio de ciertas asociaciones viene haciéndose (...)*".³⁴

Aquesta mutualitat de la que demanaven la legalització fou una de les tres de femenines que foren creades entre 1881 i 1885, *Nuestra Señora de los Dolores, del Carmen* i *de las Mercedes*. L'any 1887, en els tres casos el president era el rector de la parròquia, però en el segon, tota la junta de 1887 era formada per dones³⁵.

També coneixem la junta de la *Sociedad Cooperativa de Obreros* de l'any 1887: president, Joan Oño; vicepresident, Pau Munné (sabem que el líder local de l'AIT durant el Sexenni era Francesc Munné); vocals, Jaume Saseras, Josep Batlle i Domènec Bordas; tresorer, Pere Rovira; secretari, Joaquim Ferrer. Oño, per cert, també formava part de la junta del *Montepío Hospitalense*³⁶. És la darrera notícia que tenim d'aquesta cooperativa pionera de la ciutat. En una relació d'entitats de la ciutat de 1898 ja no hi és. Per tant, en algun moment entre aquestes dues dates, 1887 i 1898, va desaparèixer... o es va transformar?

L'any 1888 es va inaugurar l'*Ateneo La Unión*, amb la seu en un edifici de nova planta al carrer Major, 108, construït gràcies a la donació de deu mil ptes. del polí-

tic republicà Josep Rubau i Donadeu³⁷. S'hi va incorporar la cooperativa al nou ateneu? Ceiem que sí, pel que veurem més endavant.

La primera gran expansió del cooperativisme (1900-1920)

Vers el 1896 va començar un segon cicle d'expansió del cooperativisme a Catalunya, molt lligat a la figura impulsora de Joan Salas Anton. Arran d'un congrés internacional celebrat aquell any es va crear un *Comité Nacional de Cooperación*, que es va concretar a Catalunya en una *Delegación* d'aquest comitè, que convocà una primera reunió de cooperatives a Badalona el novembre de 1898, a la que hi assisteixen 37, cap de l'Hospitalet³⁸.

En aquesta reunió es va convocar el Primer Congrés Cooperatiu Regional Catalano-Balear, que es va celebrar el juny del 1899 a Barcelona, amb l'adhesió de 51 societats, cap de l'Hospitalet. Els principis ideològics d'aquest cicle eren també les diferents branques del socialisme i el col·lectivisme d'origen anarquista. Les cooperatives, a més de les funcions més utilitàries, queviures a bon preu o una feina digna, tenien un objectiu a llarg termini, la superació del capitalisme. Els debats del Congrés van ser més aviat de caire tècnic i plantejaren reivindicacions d'avantatges legislatius i fiscals. Els discursos finals, però, van ser força contundents, com ara el del mateix Salas:

*"Y ha demostrado (...) Cataluña, ya desde su primer Congreso cooperativo, que no abraza la Asociación cooperativa como un fin (...) sino como un medio práctico y seguro de transformación social, mediante la cual desaparezcan la guerra de clases, la guerra entre gentes del mismo oficio y la guerra entre naciones, mediante la cual acaben de una vez las humillantes y odiosas desigualdades sociales, desapareciendo el proletariado y la burguesía, para dar paso á la constitución de una sola clase; la de los hombres asociados para cumplir libérrimamente, por medio de la libre asociación los complejos fines de la vida; mediante la cual, en suma, se redima al proletariado y con él á todos los que sufran, y, redimiéndose á todos los que sufren, se redima íntegramente á la Humanidad."*³⁹

És a dir, el cooperativisme apostava per la igualtat social mitjançant la superació de la lluita de classes, generant un model econòmic i social que s'estendria per emulació. N'era, encara, dins dels paràmetres del socialisme utòpic, i lluny del socialisme i molt més de l'anarquisme, que aspiraven a la igualtat per mitjà de la victòria, si calgués de forma violenta, en la lluita de classes, eliminant la propietat privada dels mitjans de producció.

A l'Hospitalet, paral·lelament, l'any 1898 fou fundada una *Sociedad Cooperativa de Hospitalet*, amb domicili al carrer Major, 108, i presidida per Francesc Mas. L'objectiu era "*cooperacion en el consumo*"⁴⁰. Una cooperativa de l'Hospitalet anomenada *La Unión* formava part de la Federació de cooperatives l'any 1900⁴¹ i l'any 1901 Boi

Munné, en representació seva, demanà la construcció d'una fleca⁴². L'any 1902, *La Unión* de l'Hospitalet era la vicepresidenta de la secció del Pla del Llobregat de la Federació, i en representació seva hi era Francesc Mas Arús⁴³.

Crec que *La Unión* és la *Sociedad Cooperativa* fundada el 1898, que era una refundació de la cooperativa de 1874 que havia quedat incorporada a l'Ateneu La Unió entre 1888 i 1898, com ens mostra l'adreça de l'entitat. L'extensió de la onada cooperativista de l'època, o potser per motius interns, va fer que tornés a prendre personalitat jurídica pròpia. En va existir fins el 1916, com a mínim⁴⁴.

També del 1898 fou la *Sociedad de Ahorros Cooperativos*, amb domicili al carrer de Santa Eulàlia, 24, i presidida per Domènec Sánchez. El seu objectiu era "*expendición y consumo*"⁴⁵ i també era en funcionament l'any 1916. Francesc Marcé informa que a l'any 1898 foren fundades les cooperatives *La Unión* i *La Benéfica* (probablement la de Santa Eulàlia) i l'any 1901, *La Igualdad*, amb seu al carrer Rossend Arús, 30⁴⁶. La cooperativa *El Nivel* fou creada l'any 1903, i tenia la seu al carrer Major, 3. Es tractava d'una cooperativa de producció del sector dels rajolers. Aquestes dues darreres també són al llistat del 1916. Com a mínim, quatre cooperatives creades, una de les quals de producció, en cinc anys.

L'any 1902, la *Sociedad General de Trabajadores del Ramo de Ladrillería de Barcelona y su Llano* va adquirir la bòbila de l'Hospitalet coneguda com La Ibèrica. L'objectiu era la creació de "*La Aurora Social. Sociedad Cooperativa Obrera de Producción de Ladrillos y Artículos Similares*". Es tractava d'una cooperativa de producció del sector de la ceràmica, que incloïa en els seus objectius la "*creación de instituciones entre los asociados para crear su bienestar*". També incorporava que si els beneficis eren prou grans, s'havien de destinar a una caixa d'invalidesa i a una altra per institucions d'higiene i educació⁴⁷. L'any 1916 ja no existia⁴⁸. Seria el primer cas d'una cooperativa que hi era a l'Hospitalet però que sorgeix d'un impuls de fora del poble.

Amb *El Nivel* i *La Aurora Social* ens trobem les dues primeres cooperatives de producció de la ciutat, totes dues del sector de la ceràmica, que en aquells moments era el segon més important de la indústria de l'Hospitalet. Les bòbiles requerien una inversió relativament petita i al Samuntà trobaven argila i aigua.

De l'any 1904 conservem una altra relació d'entitats de la ciutat. A les cooperatives ja conegudes hem de sumar *La Lealtad de Labradores*, de la que el document diu que tenia 42 socis⁴⁹, i de la que també sabem que era al carrer de Santa Eulàlia, 25⁵⁰. Va existir fins l'any 1936⁵¹. És interessant comentar el noms de les entitats, uns noms en els que domina el contingut de classe, de valors com unió, lleialtat o igualtat i en els que no hi ha cap referència religiosa, deixant palesa la influència del que aleshores s'anomenava "lliurepensament" (és a dir, l'anticlericalisme i el rebuig a la religió) en els moviments socials obreristes.

En resum, l'any 1904, existien a l'Hospitalet gairebé una vintena de mutualitats i cooperatives per una població que no arribava als 6.000 habitants. És molt probable que gairebé tota la població estigués organitzada en una o més d'una associació d'aquesta mena. Moltes d'aquestes entitats desenvolupaven activitats culturals i polítiques. Podem dir que algunes d'elles tenien un biaix ideològic molt marcat i conegut; les cooperatives, clarament esquerrà. Constituïen, per tant, un dels principals mitjans de sociabilització i mobilització social i política de la població.

L'any 1910 es va fundar *El Respeto Mutuo*, a Santa Eulàlia, una de les més importants de la nostra història, pel seu tamany, la seva influència social i política i per la seva vinculació a les coordinadores d'àmbit català. La seva trajectòria és objecte d'un altre article específic.

Aquell mateix any, 1910, es va fundar a Barcelona la Confederació Nacional del Treball (CNT), el nou sindicat anarquista. Al congrés fundacional no es va parlar gens ni mica del cooperativisme⁵². Per contra, els corrents polítics i socials obreristes, des de totes les branques del republicanisme fins el socialisme, sí que apostaven de forma intensa pel cooperativisme.

Com s'ha comentat, l'eclosió de cooperatives en aquests primers anys del segle xx fou un fenomen comú a tot el país; a Sants s'hi fundaren una dotzena. Moltes d'elles no van poder tenir viabilitat i van desaparèixer en poc temps⁵³. És el cas, com hem vist de *La Aurora Social* i d'altres entitats el nom de les quals apareix fugaçment en un llistat i de les quals tenim molt poca informació. El que sembla clar és que més del 80% de les cooperatives de la província de Barcelona del període 1860-1939 tenien un biaix ideològic obrerista, socialista o anarquista, mentre que només un 15% eren d'inspiració catòlica⁵⁴.

Extensió i diversificació (1920-1931)

Segons avançava el segle xx, no totes les cooperatives, però, procedien del moviment obrer ni estaven lligades a ideologies més o menys revolucionàries o alternatives. El cooperativisme es va estendre a àmbits més utilitaris o fins i tot empresarials. Tant va ser així que els grups ideològicament progressistes, per diferenciar-se dels utilitaris, van començar a utilitzar el terme "cooperativisme"⁵⁵.

Una altra extensió va ser la geogràfica. El centre de l'obrerisme i la industrialització va passar als barris que més creixien en aquells moments, Santa Eulàlia i Collblanc-Torrassa. Per tant, la majoria de les associacions relacionades amb aquests àmbits actuaven també en aquestes zones.

Un exemple de cooperativa que era una associació d'individus que actuaven com petits empresaris, sense cap aspiració de transformació social, que fins i tot tenien asalariats, va ser la Cooperativa Obrera del Vidre. Fou creada a la Torrassa l'any 1920

Segells del Montepio Hospitalense, l'Ateneu La Unión i la Cooperativa El Respeto Mútuo.
Data desconeguda. Font: Arxiu del CELH

per 14 socis, o segons una altra font el febrer de l'any 1921 per 16 socis⁵⁶. La Cooperativa va ser possible gràcies a l'esforç mancomanat d'un grup de treballadors encoratjats arran d'una vaga del gremi que va durar sis mesos. Joan Pedro i Vidal, iniciador del projecte, va exposar els seus plans a un nombrós grup de vidriers que procedien de les fàbriques barcelonines.

Amb un capital inicial de 125.000 ptes. iniciaren la cooperativa, on produïen gots, copes, porrons, centres de taula i floreres, i més tard tot tipus de vidre industrial. Sembla que l'evolució va ser positiva des de ben aviat i els anys 1923 i 1924 ja van fer sengles ampliacions a les seves instal·lacions. En Pedro fou nomenat president de la Cambra de Propietat Urbana de l'Hospitalet l'any 1929 i un altre dels socis fundadors, Antoni Forés, fou escollit regidor del primer ajuntament republicà en la llista de la dretana Lliga Regionalista.

Una altra cooperativa d'aquesta mena va ser la dels escombriaires, fundada el setembre de 1930⁵⁷. La *Cooperativa d'Usuaris del Servei de Neteja Pública Domiciliària de Barcelona* era una agrupació de famílies que feia temps que es dedicaven a la feina d'escombriaires i que s'havien instal·lat a Santa Eulàlia i Can Pi arran de la legislació restrictiva de la seva feina a Barcelona. Tot i el seu caràcter de més aviat petits empresaris, la trobem al Congrés de Cooperatives del juny de 1933⁵⁸. Una tercera d'aquest tipus era la *Cooperativa Barcelona de Hospitalet*, de carnisers coordinats per comprar la carn. Només sabem que fou fundada el 1926 i que tenien permís per utilitzar l'escorxador municipal⁵⁹.

Mentrestant, el cooperativisme amb plantejaments alternatius al capitalisme s'anava consolidant. L'any 1913, la Federació de Cooperatives Catalanes i Balears va organitzar un Primer Congrés Nacional Cooperatiu, i l'any 1920 la es reconvertí en Federació Regional de Cooperatives de Catalunya. Aquests moviments interns foren un motor i una mostra de la vitalitat del cooperativisme català d'aquell moment, en el que veiem la creació i reorganització de nombroses entitats.

A partir d'aquest moment, tenim moltes referències de cooperatives de l'Hospitalet, a la bibliografia, a l'hemeroteca i a alguns documents. Normalment són referències molt

minses, de vegades poc més que un nom. En molts casos aquesta aparença efímera en les fonts històriques és un reflex d'una existència efímera⁶⁰. El llistat és el següent:

- *La Igualdad Obrera* existia l'any 1920. És una continuació de l'anterior *La Igualdad* i un antecedent de la posterior *La Nueva Igualdad*?
- *La Esperanza Mutua*, de consum, que existia l'any 1921.
- *El Bienestar del Obrero*, cooperativa de la Torrassa constituïda l'octubre de 1923 amb 50 socis.
- *Cooperativa Obrera Torrassenca*, del 1923, amb seu al carrer Progrés, 94.
- *La Nueva Igualdad*, també de consum, constituïda l'any 1924.
- *La Unión y Concordia*, cooperativa de consum existent l'any 1924 amb seu a la Plaça Espanyola, 24.
- *La Tutora Social*, existent el 1916
- Unió d'Obrers de la Vinícola Pròpia, amb domicili social a la carretera de Collblanc, 47 i fundada l'any 1926.
- Cooperativa colectiva de obreros ladrilleros *La Justa*, de consum, fundada el 1930. L'any 1934 va participar en el Congrés de cooperatives⁶¹. La seva seu era al Torrent Gornal.
- *Sociedad Cooperativa de Hospitalet*, de la que sabem que el febrer de 1931 va fer una junta general extraordinària, que organitzava la "democràcia social" i que era a la Torrassa⁶².
- La *Fraternal*, de la que només sabem que el març del 1931 fou escenari d'una vaga obrera⁶³. Es confirma el caràcter mixt o molt proper a l'empresa capitalista tradicional d'algunes cooperatives de producció del sector del vidre i la ceràmica.

L'any 1922 arribà a l'Hospitalet una altra cooperativa aliena a la ciutat que sí tindrà una llarga vida: la *Sociedad Cooperativa La Redentora*, que tenia una intensa relació amb el moviment obrer. Ja havia tingut una bòbila a la Carretera de Collblanc i aquell any va construir la de La Florida (al solar on ara hi ha l'Institut Pedraforca i l'escola Menéndez Pidal, que en aquell moment es considerava un apèndix de Collblanc). Havia estat fundada l'any 1899 a Sants i en la dècada de 1920 "*ultra posseir dues boviles per a la seva indústria, sosté escoles i facilita habitacions construïdes en cases de pisos propietat de la cooperativa*"⁶⁴. En concret, havia construït un bloc al Carrer Farnés de Collblanc, amb 20 pisos i dues botigues. La seva trajectòria és objecte d'un article propi.

La Segona República

Els temps de la Segona República i la Generalitat van ser molt favorables al cooperativisme. El republicanisme, tant l'espanyol com el català, era una ideologia d'esquerres, crític amb el capitalisme i partidari de les formes de producció i d'associacionisme que plantegessin alternatives al liberalisme, com ho havia estat en els anteriors setanta anys. La legislació que se'n derivà d'aquests plantejaments també fou un factor decisiu: l'espanyola *Ley de Cooperativas* (1931) i la catalana *Llei de Bases de la Cooperació* (1934).

A més del republicanisme, els petits grups socialistes i els encara més petits de comunistes també n'erren partidaris. Dins de l'anarquisme, però, el cooperativisme no era tan ben vist, especialment per la Federació Anarquista Ibèrica (FAI). En qualsevol cas, totes aquestes ideologies valoraven les cooperatives com una forma de pràctica econòmica més social i justa que el capitalisme en mans de la burgesia.

No totes les cooperatives, però, foren creades amb plantejaments socials o polítics alternatius. Les d'aquesta mena eren a la Federació Regional de Cooperatives de Catalunya, que també va créixer. En tenia 162 de federadas l'any 1932, 123 de les quals eren de la província de Barcelona. Al I Congrés de Cooperatives de Catalunya, el juny de 1933, van assistir-hi 121. L'any 1934, la Federació agrupava 230 cooperatives (de les quals 44 de producció i treball), que representaven 28 mil famílies i un volum de negocis de 44 milions de ptes⁶⁵.

L'any 1933, es va crear una secció comarcal del Baix Llobregat, on eren, de l'Hospitalet, *El Respeto Mutuo* i *El Miral*⁶⁶. Més tard s'hi van adherir a la Federació *La Esmeralda*, *La Lealtad*, *La Tijera* i *La Popular*, a més de *La Redentora*, que era parcialment hospitalenca. Aquestes serien les cooperatives més lligades a l'obrerisme i els plantejaments alternatius al capitalisme.

Ens tornem a aparèixer diversos esments de les noves cooperatives de l'Hospitalet. Per descriure la situació d'aquestes dècades, reproduïm el que van escriure uns testimonis directes:

"La característica principal de la cooperació catalana ha estat sempre la de la dispersió, la de petits nuclis (...) sense sentir més necessitat ni curiositat per estendre els principis cooperatius que deien defensar, per damunt de llur pròpia cooperativa.⁶⁷"

La crisi econòmica mundial, que afectà nombroses indústries, va fer que els treballadors i les treballadores se'n fessin càrrec d'algunes de les que els empresaris volien tancar:

- *La Esmeralda*, que fou fundada el juliol de 1932, amb 50 socis inicials. Era a la Ronda de la Torrassa, 1. Organitzada pels treballadors de la fàbrica "La Perfección" que van acabar adquirint la seva propietat. Al 1933 ingressaren a la Federació de Cooperatives i a l'any següent va partici-

par, amb *El Mirall*, al II Congrés de la Federació. L'any 1936 tenia 87 socis. Aquells anys assisteixen a la Fira de Barcelona⁶⁸.

- *La Lealtad*, antiga bòbila Abadal de la que se'n fan càrrec els obrers l'any 1933. Cooperativa adherida a la Federació de Cooperatives de Producció i Treball. El juny del 1936 tenia 54 socis.

- *Productora de Vidre Societat Cooperativa*, amb seu social al carrer Martí i Julià, 45. Empresa privada reconvertida en cooperativa el desembre de l'any 1935. Juntament amb la Cooperativa "La Verneda" formaven part del Comitè Executiu de la Federació de Cooperatives de Producció i Treball de Barcelona.

D'altres cooperatives creades en aquells anys foren:

- *El Mirall*, cooperativa de consum, del maig de 1932. Carrer Colom, 4 (Campoamor). El desembre del mateix any ingresà a la Federació Regional de Cooperatives, on ja hi era *El Respeto Mutuo*⁶⁹.

- *La Productora de Cartrons*, fundada el 1933, va existir fins el 1969. La seu era als carrers Rodés, 20 i Sant Roc, 9. L'any 1935 va participar al III Congrés de Cooperatives de Catalunya⁷⁰.

- *La Tècnica*, cooperativa de treball, legalitzada el desembre de 1933. Local social al carrer Església (aleshores, Llibertat) núm. 15. El maig de 1936 fou admesa a la Federació⁷¹.

- *Sociedad Cooperativa de producción de ladrillos La Hospitalense*, 1934. Cooperativa de producció de rajoles, amb seu al carrer Torrent Capó avui Riera de la Creu.

- Com anys abans havia fet *La Redentora*, la fàbrica de la cooperativa barcelonesa *La Verneda* va ubicar-se en un solar als afores de Collblanc, en concret al naixent barri de Pubilla Casas. L'any 1935 van comprar un solar a Josep Molins (al carrer que portava el seu nom) i van instal·lar-hi la seva fàbrica, especialitzada en l'elaboració de flascons. L'any 1937 tenia uns 70 socis. Va mantenir la seva activitat fins a la dècada de 1970.

- *La Tijera*, cooperativa de treball admesa a la Federació l'abril de 1936⁷².

- *La Popular*, admesa a la Federació el març del 1936. Era una cooperativa de de totxanes, amb 15 socis i seu al Camí de Vallparda⁷³.

- Cooperativa de obreros ladrilleros *La Productora*. Fundada el 1933, amb seu a la carretera d'Esplugues.

- Cooperativa obrera de rajolaires *El Avance Hospitalense*, de 1935. Carrer Porvenir, 47 (avui Josep Maria de Sagarra).
- Cooperativa de ladrillers *La Prosperidad*, de 1935. La bòbila estava al camí antic del Canyet, camí d'entrada a Sanfeliu.
- *Montepío Nuevo San José*, cooperativa admesa a la Federació, el desembre de 1935, dins de la categoria de "mutualitats", juntament amb les de consumidors, treball, producció, i sindicats agrícoles⁷⁴.

Durant la II República, la cooperativa de producció més important seguiria sent *La Redentora*, amb la seva bòbila de La Florida. També, recordem-ho, es mantenia la cooperativa de consum d'obriers del sector *La Justa* i la de producció d'objectes de vidre *La Torrassa*.

La cooperativa dels escombriaires va tenir una activitat molt interessant i que demostra la capacitat d'actuació d'un col·lectiu organitzat amb objectius econòmics, però també socials. Amb el cobrament d'uns endarreriments de l'Ajuntament de Barcelona van adquirir uns terrenys a Can Pi, a la Marina de l'Hospitalet. Llavors es van posar en contacte amb el GATCPAC, els arquitectes i urbanistes progressistes que posaven els seus coneixements al servei de la solució dels problemes socials. En Josep Lluís Sert i en Josep Torres van entomar el tema de la recollida dels residus i van fer tot un seguit de propostes tècniques i un pla urbanístic de cases amb els patis (anomenats sitials) per a les famílies dels escombriaires. Tot, sempre, amb criteris higienistes⁷⁵. Un extraordinari projecte que no es va poder portar a terme pel cop d'Estat militar i la Guerra Civil.

La Guerra Civil

L'esclat de la Guerra va endegar un període complex per les cooperatives catalanes. El juliol de 1936 va començar el període de col·lectivitzacions de terres i fàbriques, la revolució social tant de temps anhelada, segons els principis de la l'anarquisme, la ideologia dominant en l'obrerisme català i en les forces milicianes que havien derrotat l'aixecament militar a Catalunya. A l'Hospitalet, on les organitzacions anarquistes eren hegemòniques en l'obrerisme, fou un dels llocs on es van fer les col·lectivitzacions dels mitjans de producció i dels serveis; fins i tot es va municipalitzar l'habitatge el desembre de 1936. La col·lectivitat del ram d'alimentació va endegar un projecte de menjadors populars i van començar les friccions amb les cooperatives. La cooperativa dels escombriaires va ser incorporada per la força a la "*Agrupación de limpieza domiciliaria de Barcelona*".

El cooperativisme no era gaire ben vist pel moviment anarquista des de feia temps. En aquells moments, fins i tot podia ser valorat com un obstacle a la revolució que s'estava portant a terme. Per una banda podia interpretar-se com una forma de pro-

pietat, al marge de la col·lectivització general. Per l'altra, restava al marge dels circuits d'abastiment de queviures controlats pels sindicats i les col·lectivitats. Les forces republicanes i marxistes, però, continuaven veient-lo com positiu. Segons Pérez Baró:

"Al principio de la guerra civil se produjeron algunos incidentes al pretender los Sindicatos de la CNT la colectivización de algunas cooperativas de consumo, lo cual pudo evitarse de momento poniendo unos carteles que decían que habían sido incautadas por el Gobierno de la Generalidad de Cataluña, y dependían del Consejo Superior de la Cooperación."⁷⁶

Les cooperatives van ser un element més en la pugna entre els dos bàndols que es van formar dins del bàndol republicà. Els partidaris i els contraris a la col·lectivització forçosa es van enfrontar en diferents llocs de Catalunya a finals del 1936 i començament del 1937. Després que l'espurna estigué a punt d'esclatar a La Garriga, el cas més conegut és el dels Fets de la Fatarella, el 24 i 25 de gener de 1937, on, per cert, van participar diversos milicians de la FAI de l'Hospitalet.

Doncs a l'Hospitalet ja s'havia produït un enfrontament un mes abans. El 25 de desembre de 1936 la CNT va decretar i efectuar la col·lectivització forçosa de les cooperatives de consum *El Respeto Mutuo* i *L'Avenç*. La col·lectivitat del ram de l'Alimentació va incautar-se d'aquestes entitats, apropiant-se dels gèneres que aquestes tenien emmagatzemats. Val a dir que la primera sí que és una entitat prou coneguda i de la que hem parlat força, però de *L'Avenç* la primera notícia que tenim és la d'aquest assalt.

A la comissió de govern de l'Ajuntament, on hi havia anarquistes, socialistes i republicans, els fets van provocar un greu enfrontament i els representants d'ERC i la UGT el van abandonar el 26 de desembre i durant uns mesos l'alcalde (aleshores se'l deia president del Consell d'Economia i Defensa) va ser el cenetista Josep Xena. Les següents cites ens mostren el debat ideològic que es produí i la duresa de l'enfrontament. Comencem pel comunicat de la CNT del mateix dia 26 de desembre:

"Que mientras los compañeros del Ramo de la Alimentación trabajan noche y día para que a la población no le falte nada, hay determinados sectores que se entretienen en llevar a cabo una labor derrotista, a todas luces irresponsable, en contra de nuestra central sindical. Que mientras a la mayor parte del pueblo le faltan muchos artículos alimenticios, había una pequeña parte de la población que no le faltaba nada, porque las Cooperativas estaban abarrotadas de géneros alimenticios y se proveían allí, además de utilizar en los demás establecimientos la cartilla familiar para la adquisición de los artículos que no hallaban en la Cooperativa."

Al dia següent, a *La Vanguardia* publicava dos comunicats més. El primer, de la Federació de Cooperatives deia:

"El viernes, día 25, fueron asaltadas en Hospitalet de Llobregat, las cooperativas de consumo «L'Avenç» y «El Respeto Mutuo», adheridas a este organismo."

El asalto fue hecho con toda regla. Numerosos grupos de gentes armadas, montando guardia, además, en todas las calles adyacentes, devastaron por completo los establecimientos, llevándose todos los artículos que en ellos había, así como balanzas, etc., destrozando diversos muebles y quedando en estado desolador el interior de las mencionadas cooperativas.

Las primeras nuevas por radio y en los sitios oficiales, manifestaron que se trataba de un hecho realizado por elementos incontrolados. Si así hubiese sido nos habríamos limitado a protestar enérgicamente cerca de las autoridades, solicitando remedio a un tal estado de cosas.

Pero a última hora leemos una nota del Sindicato Único de Trabajadores, de la C. N. T., de Hospitalet, manifestando que el hecho ha sido planeado por el Sindicato de la Distribución, del vecino pueblo. (...)

Que en el caso concreto de Hospitalet de Llobregat manifestamos asimismo que no se hizo ningún inventario, ni fue hecha de manera ordenada la requisa de artículos, pues fueron abiertas rompiendo los cristales, botellas de colonia y otros perfumes, objetos de terriza, como cazuelas, etc. que fue vaciado en un camión de una casa productora de vermut que llevaba unos cajones a dicha cooperativa, artículos que no pueden denominarse de ninguna de las maneras de primera necesidad.

Que no es cierto que los socios de dichas cooperativas comprasen a las otras tiendas colectivizadas por el Sindicato de la Distribución, puesto que en la carta de racionamiento les es señalado el lugar de aprovisionamiento, y si así no fuese, representaría una desorganización demostrativa de la incapacidad de los encargados del aprovisionamiento de Hospitalet.

Que los artículos que citan, como azúcar, leche condensada y bacalao, no son muy difíciles de adquisición, pues los dos primeros los han recibido por conducto de nuestra organización, y todos ellos pueden comprarse, sin ir más lejos a todas las localidades fronterizas.

Que si faltan a Hospitalet algunos de estos artículos, pone de manifiesto la plena incapacidad de los que cuidan del aprovisionamiento de dicho pueblo, pues está demostrado que, con buena voluntad, pueden adquirirse.

Que todos los artículos hallados estaban a la vista del público, que el Ayuntamiento conocía su entrada y no era para nadie un secreto.

Que estando la cooperativa abierta a todo el público, podían ingresar como asociados todos los que lo desearan, cosa que muchos hacían, como lo demuestra el crecido número de ingresos habidos últimamente y, por tanto, no era para provecho de un grupo determinado."

AMHL 906-012 AF 0002444 /a.Autor desconegut/da /d.Família Carbonell Cervelló
 La Redentora va ser una de les cooperatives de més llarga vida de la ciutat.
 Tenia la seva bòbila al barri de la Florida. La fotografia és de finals de la dècada de 1960.

L'altre comunicat era de la CNT de l'Hospitalet:

"Ante los hechos ocurridos anteayer en la ciudad de Hospitalet, en que el Ramo de la Alimentación se incautó de las existencias de las cooperativas, con el compromiso de hacer efectivo su importe a las mismas, para distribuir las al pueblo en un sentido general y acabar con el privilegio de que una pequeña parte de la población pudiese disfrutar de poder proveerse de artículos en dos fuentes diferentes —cooperativas y establecimientos de la colectividad del ramo de la alimentación, mediante la carta familiar expedida por el Comité Local de Abastos—, las minorías de E.R.C. y U.G.T., que, junto con la C.N.T., constituían el Consejo de Defensa y Economía de la localidad, tomaron anoche la decisión de retirarse del Consejo, en la sesión del Pleno municipal convocado al efecto, rompiendo con esta actitud la colaboración que hasta hoy se había llevado a cabo. Ante esta actitud que consideramos desacertada y que no dejamos de lamentar, el Sindicato Único de Trabajadores de Hospitalet se ve obligado a asumir la responsabilidad de la administración municipal, en tanto no vuelvan de su acuerdo las minorías citadas.⁷⁷"

Aquest trasbals no va significar la fi d'aquestes cooperatives. A la publicació *Amunt*, òrgan del PSUC i la UGT locals, del 26 d'abril de 1937, hi apareixia un ampli reportatge titulat "*Cooperativismo es colectivización*". El text, signat per "Tit", era un recull de cites de Marx i de Lenin favorables al caràcter revolucionari de les cooperatives, amb molts d'exemples de com van ser impulsades durant la Revolució Russa. També hi havia diverses fotos de cooperatives en funcionament⁷⁸.

L'actitud de les forces anarquistes envers el cooperativisme va evolucionar al llarg de la guerra. Segons Pérez Baró, la CNT es va adonar que en podia ser útil i va pro-

more cooperatives confederals, que van arribar a proporcionar 800 mil racions de pa, el doble que les cooperatives alienes al sindicat anarquista⁷⁹.

El fet és que el maig del 1938 tenim notícia de que la *Cooperativa La Jutera* de l'Hospitalet ingressava a la Federació de Cooperatives de Catalunya⁸⁰ i que al seu VIè Congrés, l'agost del 1938, hi assistiren tres de l'Hospitalet: *El Respete Mutu*, *Germanor* i *19 de Julio*⁸¹. De les dues darreres és la primera notícia; eren entitats noves o antigues a les que se les havia canviat el nom com s'havia catalanitzat el d'*El Respeto Mutuo*?

El franquisme

El franquisme va liquidar la major part de l'associacionisme, especialment el que tenia caràcter de classe i defensava principis democràtics, a més de tot el que molestava al nacionalisme espanyol i al catolicisme integrista. I les cooperatives? Va dependre de cada cas, però en general va ser una etapa negativa, sobretot durant les primeres dècades. Les que tenien una significació política més clara van ser dissoltes, els seus béns incautats i traspassats al *Juzgado de Responsabilidades Políticas* i les persones relacionades van patir durament la repressió.

Les cooperatives de consum *Germanor* i *19 de juliol* van ser requisades; tanmateix *El Respeto Mutuo* va ser tolerada, tot i la seva vinculació amb el republicanisme catalanista. Totes les associacions no dissoltes van haver de passar per un procés de depuració en el moment de la reorganització i els nous càrrecs havien de tenir l'aval d'addicte al règim (els indiferents i desafectes ho tenien molt malament), emès per les autoritats, la Falange o l'Església. La següent comunicació de l'Ajuntament de 1939 n'és un exemple:

"La Cooperativa de Construcción "La Técnica" en la reunión que interesa celebrar el día 30 del actual, no podrá adoptar otros acuerdos que los que hagan referencia al nombramiento de la Comisión Gestora, cuyo Presidente no podrá tomar posesión del cargo ni adoptar resolución de clase alguna sin que previamente presente ante esta Alcaldía un aval justificativo de su adhesión al Glorioso Movimiento Nacional Sindicalista.⁸²"

Moltes de les cooperatives anteriors van passar aquests tràmits i van continuar existint: *El Respeto Mutuo*, *La Redentora*, *La Esmeralda*, i *La Torrassa*. Aquesta darrera mereix un comentari específic. Ja vam veure que aquesta empresa del vidre tenia intenses relacions amb la dreta local. Un dels socis fundadors, Joan Pedro, va patir la persecució de les patrulles de control el 1936 i va salvar la vida gràcies a la intervenció del líder cenetista Joan Peiró, al que coneixia dels temps del cooperativisme obrerista del vidre de les dècades anteriors. Doncs bé, un dels dirigents de la cooperativa, en Josep Puig, va arribar a ser alcalde de l'Hospitalet entre el maig del 1944 i l'octubre del 1945. De fet, en algun moment de la dècada de 1940 *La Tor-*

rasa va deixar de ser cooperativa i passà a ser S.A. La Productora de Vidre va ser comprada en subhasta per embargament judicial per un inversor l'any 1947⁸³.

També es va mantenir la *Cooperativa d'Usuaris del Servei de Neteja Pública Domiciliària de Barcelona* refent-se dels estralls de la Guerra. L'any 1939 tenien 2 camions (de 10 d'abans de la Guerra) i 79 cavalls (de 343). L'any 1955 declarava 40 carros de recollida d'escombreries. La pesta porcina de 1960 va acabar amb una part important de l'activitat econòmica de les famílies dels escombriaires, que engreixaven porcs amb els residus orgànics. La Cooperativa va entrar en les contractacions de l'Ajuntament de Barcelona a partir de 1964⁸⁴. El model de negoci canviava.

Una primera llei, d'octubre de 1938, va retallar l'impuls republicà. La *Ley de Ordenación Sindical* (desembre de 1940) subordinava les cooperatives als sindicats oficials, coneguts com verticals perquè negaven la lluita de classes i enquadraven dins de la mateixa organització a totes les categories de l'empresa, des dels de dalt, empresaris i directius, fins els de sota, obreres i obrers.

Finalment, el gener de 1942 es va aprovar la *Ley de Cooperación*, que, segons deia el seu text, tenia com a objectiu organitzar i disciplinar l'acció cooperativa en sentit jeràrquic i unitari⁸⁵. El cooperativisme era, un altre cop, al centre del debat polític, en aquesta ocasió entre les "famílies" del franquisme. El falangisme n'era contrari, car ho interpretava com un obstacle als seus principis corporativistes i totalitaris. El catolicisme n'era partidari; de fet, portava dècades promovent cooperatives i d'altres entitats semblants. Segons aquesta llei i el seu reglament posterior, els socis podien escollir les juntes, però les autoritats sindicals podien vetar-les o destituir-les.

Un episodi mostra el control del règim envers el sector, contra el que hi havia una important malfeança, car el cooperativisme anterior al 1939 havia estat majoritàriament favorable als *rojos*. El maig de 1952, un grup de dirigents del cooperativisme van crear el *Centro de Estudios Cooperativos*, i van endegar una campanya de xerrades pel país. Va ser fulminat per un decret de maig del 1953⁸⁶.

L'*Obra Sindical de la Cooperación*, l'organisme que havia de enquadrar les cooperatives, va ser més actiu en l'àmbit rural i agrari, un sector que encara era molt important a l'Hospitalet en aquells moments. No és d'estranyar que s'impulsés una *Cooperativa de Vaqueros* l'any 1943⁸⁷. Es tractava més una coordinació de petits empresaris que una associació de treballadors. En general, no interessava fomentar el cooperativisme lligat als àmbits urbans i industrials, amb una llarga tradició obrerista i fins i tot revolucionària. Les cooperatives tolerades eren vigilades i "disciplinades". A l'escalf del creixement econòmic dels 50's i 60's van sorgir algunes petites empreses amb la forma jurídica de cooperativa, de la construcció, de transports, de fusteria, etc. com *El Espejo*⁸⁸.

Les cooperatives d'habitatges va ser una tipologia que va tenir molta difusió en aquells anys, donada la situació crítica de manca d'aquest bé tan necessari. Recor-

dem que en aquests anys milers de famílies vivien amuntegades en habitacions, barraques i, fins i tot, coves. La majoria de les cooperatives d'habitatges eren controlades pel poder polític o les empreses, però van ser un mecanisme útil perquè moltes famílies aconseguissin un pis en propietat. La política d'habitatge del règim franquista era substituir el majoritari lloguer per la propietat. És a dir, n'eren artefactes amb forma jurídica de cooperativa creats des de dalt, no pas creacions des de sota amb principis socials. Tanmateix, van haver excepcions, com la *Cooperativa Obrera de Viviendas* d'el Prat i alguna de l'Hospitalet, com veurem.

Un exemple va ser la *Cooperativa de Viviendas Virgen de Montserrat*, que va promoure 41 habitatges en 3 blocs a La Florida i Pubilla Casas entre 1963 i 1964, però on va fer les seves grans promocions va ser a Santa Eulàlia, entre 1965 i 1971. En una d'elles, fins i tot, van deixar petjada al nomenclàtor, i van fer que hi hagués un Passatge Cooperativa. També en va actuar fora de l'Hospitalet⁸⁹.

Les cooperatives d'habitatges van ser especialment importants a Bellvitge a partir de 1965: *San Francisco*, *San Rafael* o *Ciudad Condal*, però sobretot la *Cooperativa de Viviendas Nuestra Señora de Bellvitge*. N'eren poca cosa més que una manera per aconseguir un pis a un preu una mica per sota del preu de mercat lliure, en les que els socis no tenien cap mena de participació.

En aquestes cooperatives, algunes empreses van trobar el mecanisme de complir una llei de 1946 que les obligava a construir estatges pels seus treballadors. Per exemple, Pegaso, SEAT o Butano van promoure uns blocs a Sant Josep, Santa Eulàlia i Bellvitge, respectivament.

Com he comentat abans, no totes les cooperatives eren controlades per gent del règim, malgrat que totes havien de ser a dins de l'*Obra Sindical de la Cooperación*. Amb l'aixopluc i l'impuls de parròquies progressistes, van sorgir fenòmens d'auto-organització de barraquistes, com a Can Tunis o, a partir de 1965 a La Bomba, el barri de barraques més gran de l'Hospitalet.

Darrera del grup de La Bomba hi havia el matrimoni de militants comunistes format per la Pura Fernández i el Felipe Cruz. El conjunt de famílies que en formaven part van comprar un pis en el primer bloc de Bellvitge Nord, on es van traslladar el desembre de 1968. Val a dir que aquest nucli de persones va ser un dels agents més decisius de l'importantíssim moviment veïnal del barri, un dels més contundents de l'àrea metropolitana de Barcelona.

Aquest moviment veïnal va ser capaç, per exemple, de plantar cara a la cooperativa *Nuestra Señora de Bellvitge*, la més important. Des del 1969 comencen les protestes d'alguns socis, que valoren la gestió de la junta més propera als interessos de la immobiliària promotora del polígon que als dels veïns del barri. Finalment, utilitzant una *Asociación de Cabezas de Familia* que volia aconseguir-hi presència social, els socis contestataris van reemplaçar la junta el juny de 1972.

La política oficial del règim en relació al tema no va canviar al llarg dels anys. La nova *Ley de Cooperativas* de l'any 1974 era un canvi cosmètic respecte a la llei anterior. Continuava subordinant-les als sindicats verticals i només canviava la denominació de càrrecs i eliminava l'obligació de tenir capellans consiliaris o la militància en el *Movimiento*, dels dirigents.

Antifranquisme i Transició

En el final del franquisme, l'Hospitalet va ser un dels nuclis més importants de la mobilització antifranquista del país, totalment connectada amb les lluites de Barcelona i el Baix Llobregat. Centenars de persones, organitzades en tota mena de grups, van fer accions polítiques i socials, que esdevenien polítiques automàticament, contràries a la Dictadura.

Dins d'aquest món, algunes persones activistes es van plantejar el cooperativisme com a forma de lluita. Ja no es tractava de generar l'alternativa al capitalisme a partir de la difusió del cooperativisme en l'economia i les relacions socials, com a començaments de segle, però era una manera d'actuar que sí era alternativa a les característiques del capitalisme que es valoraven com a negatives: explotació, competència, desigualtat, etc...

A més, en un temps en el que la llibertat d'associació estava restringida i les formes democràtiques eren l'excepció, la fórmula jurídica de les cooperatives era una possibilitat d'acció que moltes forces antifranquistes van aprofitar. En van fer una mena d'"entristme" semblant al que van fer amb el sindicats verticals: es tractava d'aprofitar les esclatxes que deixaven les institucions del règim, en comptes de rebutjar-les. Un exemple d'això seria la cooperativa d'habitatges de La Bomba, de la que hem parlat.

Un dels sectors en el que es va difondre el cooperativisme amb molta transcendència va ser l'ensenyament. Van confluïr dos moviments socials, que compartien part dels seus membres. Per una banda, molts joves professionals imbuïts dels nous corrents de renovació pedagògica i totalment contraris a la pràctica educativa de l'escola franquista van decidir crear les escoles on poder portar a terme l'ensenyament que consideraven correcte. Per altra banda, els moviments veïnals lluitaven per la dotació de centres educatius als diferents barris, una de les moltes mancances que hi havia, que era sempre als primers llocs de la llista de les reivindicacions. Les escoles cooperativistes s'aplegaren des de 1966 al voltant de l'associació de mestres Rosa Sensat.

L'exemple pioner a l'Hospitalet va ser el Jardí d'Infància Patufet, l'any 1968, al barri del Centre. Més tard es van incorporar el Jardí d'Infància Sant Jordi i l'Escola Sant Jordi, els anys 1970 i 1974, respectivament. Es presentava com projecte d'escola oberta, basada en el laïcisme, pluralisme, catalanitat i coeducació. Totes les perso-

nes que hi treballaven, incloses les de gestió i serveis, n'eren sòcies. "(...) la intenció dels que iniciaren el Patufet era la creació d'una escola oposada a l'escola del franquisme i, en conseqüència, el Patufet esdevenia un àmbit més de la lluita contra la dictadura.⁹⁰"

La *Guarderia Tintín*, a Bellvitge, neix la tardor de l'any 1972 amb l'ocupació d'un local comercial per atendre els infants mentre les mares anaven a treballar. Des del primer moment les persones que treballaven es van constituir com a cooperativa i van aconseguir que fos reconeguda com "guarderia laboral". Tanmateix, aquest centre va ser sempre defensat pel moviment veïnal del barri i va aconseguir mantenir-se.

Patufet i Tintín van patir greus problemes econòmics perquè tenien unes quotes molt baixes o, fins i tot en el primer cas, voluntàries i indicatives. Van subsistir passant per situacions crítiques gràcies a la constància militant de les persones que hi treballaven i de les famílies que donaven suport al projecte.

L'escola del Sr. Josa, al barri de Sant Josep, inicià a partir de 1977 un replantejament global. A partir de 1981 es debat entre mestres i pares i mares constituir-se en cooperativa, cosa que fan l'any 1983, i s'integraren al CEPEPC, amb el nom Escola Sant Josep-El Pi⁹¹. El Col·lectiu d'Escoles Per a la Escola Pública Catalana s'havia creat el 1978, on s'aplegaren una setantena d'escoles, la majoria cooperatives, que volien incorporar-se a la xarxa pública, propòsit que van aconseguir l'any 1987⁹².

Al sector de la cultura, no debades un dels més compromesos políticament en aquells temps, van sorgir d'altres grups que van optar per la fórmula de la cooperativa. El Grup d'Acció Teatral (GAT) es va constituir com a tal el 1974, quan un grup de joves decideixen professionalitzar-se després d'alguns anys d'organitzar muntatges teatrals. Es tractava de joves amb inquietuds culturals i militància anti-franquista, i com a tals eren reconeguts pels moviments socials. Al Butlletí de l'AV de Can Serra deien:

*"El GAT es un grupo de trabajadores del teatro vinculados democráticamente a una organización de base, que se plantean su quehacer en dos planos: el de la producción de espectáculos y el de la animación, con el objetivo de construir un marco vivo de relaciones teatrales y posibilitar así la creación de la tradición comunicativa en la que necesariamente se debe apoyar un teatro estable al servicio de los intereses populares."*⁹³

La forma de treballar i gestionar-se d'aquests grups que es movien en l'antifranquisme era la cooperació i l'assemblearisme, per tant, quan decidien fer el pas a la legalització formal la cooperativa era la fórmula escollida gairebé de forma natural. El GAT va tirar endavant diversos projectes entre 1976 i 1983, a l'Hospitalet i també fora de la ciutat, fent teatre als escenaris, al carrer i per les escoles. El GAT és una de les cooperatives més singulars de la nostra història.

AMHL 902 CA 0001012 /a.AUTOR DESCONEGUT /d.BARTOLOMÉ FERNÁNDEZ LIRIO
El Grup d'Acció Teatral (GAT) va ser un grup de teatre constituït com a cooperativa. Entre els seus muntatges més recordats hi ha La cabeza del dragón, estrenada l'any 1979.

El Taller Pubilla Kasas (TPK) endega les seves activitats l'any 1977 i és tractat en un article propi.

Les darreres dècades

Durant la dècada de 1980 van conviure l'impuls associatiu procedent de la Transició amb una crisi econòmica que arribà a provocar un atur global del 25% i un atur juvenil del 50%. Això va impulsar la creació de moltes cooperatives com a forma d'autoocupació però també el tancament d'altres de les més antigues, escombrades especialment per la crisi de la indústria. A més, el creixement urbà feia molt complicada la convivència dels blocs amb les fàbriques.

L'any 1981 es va fundar l'Escola Canigó, al Centre, com a cooperativa, fórmula que manté en l'actualitat, amb els principis d'aconfessionalitat, catalanitat, obertura social i pedagogia activa. També el Centre d'Estudis Jaume Balmes, a tocar de Bellvitge, és constituït en cooperativa l'any 1982, partint d'una escola anterior. Un cas molt semblant és el de l'Escola Azorín, l'any 1986, a Santa Eulàlia. Es tractava d'escoles privades de les que havien proliferat en els anys del tardofranquisme per la manca d'escoles públiques, però que tenien dificultats per a mantenir-se en la nova situació. Tanmateix, una part de les persones que hi treballaven, joves docents i no docents (16 i 12, respectivament), estaven disposades a tirar endavant un projecte educatiu d'acord amb la renovació pedagògica i la democràcia. Canigó i Azorín són membres de la Federació de Cooperatives d'Ensenyament de Catalunya.

Entre 1983 i 1985 es van crear les cooperatives de producció i treball Papers 99, Tober, Aplicacions informàtiques, Video Acció, Meteor, La Brocha i Llibreria Catalunya⁹⁴. Aquestes iniciatives eren projectes d'autoocupació de joves, però en la majoria dels casos hi havia una experiència associativa prèvia amb plantejaments socials i polítics progressistes. Per exemple, Meteor sorgí d'uns joves del grup Vivac, de Bellvitge, o la Llibreria Catalunya adquirí la forma jurídica de cooperativa mantenint l'esperit de la militància per la cultura progressista dels fundadors.

Paral·lelament, la crisi industrial i els trasllats van fer que al llarg de la dècada tanquessin fàbriques cooperatives de molta tradició, com *La Redentora*, *La Verneda* o *La Esmeralda*. També, l'any 1984, va veure el final d'*El Respeto Mutuo*. L'any 2002 es va enderrocar el seu edifici per construir un bloc de pisos, una de les pèrdues patrimonials més inexplicables de la història recent de l'Hospitalet. La crisi, però, també va impulsar la creació de cooperatives a partir de treballadors/es que es feien càrrec de l'empresa que tancava, com havia passat als anys 30's. Un cas va ser el de la Compañía Industrial del Vidrio, que va tancar l'any 1982 i que part de la plantilla va refundar com *Industrial Vidriera Semi Automática*, a Sant Andreu de la Barca⁹⁵.

En general, els anys de democràcia van ser positius pel cooperativisme. A Catalunya, de 1980 a 1995 passaren de 1.186 cooperatives a 7.209⁹⁶. Gairebé totes, a diferència de les dècades anteriors, eren de treball i serveis. El comerç i la distribució eren, i són, fèrriment en mans privades i l'associacionisme popular va renunciar a discutir aquesta hegemonia aclaparadora. Només dues cooperatives han tingut i tenen presència al comerç de la nostra ciutat: Abacus i Cooperativa Agrària de Guissona. També la Corporación Mondragón té supermercats amb dues capçaleres comercials. Aquestes entitats són a mig camí entre la cooperativa i l'empresa mercantil. De fet, la CAG va fundar-se el 1913.

L'any 1994 es va fundar EDUVIC, en l'àmbit de l'ensenyament i l'atenció a les famílies, infants i adolescents en situacions de risc i vulnerabilitat i a les persones que treballen en aquest sector. És la cooperativa local que ha assolit una major grandària en els darrers anys. AEMA va néixer a La Florida el 2006 a partir d'una associació, també amb la voluntat de professionalitzar la tasca que portaven a terme en l'atenció a la infància en situacions socials dolentes. L'any 2017 va obrir TEB Bellvitge, la vuitena cooperativa del grup TEB, fundat l'any 1965 per fomentar l'ocupació de les persones amb discapacitat intel·lectual.

Una de les formes de cooperativisme que ha tingut un cert impacte a la ciutat en els darrers anys ha estat el de les cooperatives d'habitatges. Destaquen Habitatge Entorn del sindicat Comissions Obreres i Qualitat Habitatge Social del també sindicat Unió General de Treballadors. Habitatge Entorn va promoure un bloc de 32 pisos (2004) al carrer Narcís Monturiol i un altre de 60 (2009) al carrer d'Amadeu Torner. Segons les dades de la mateixa cooperativa, amb un preu mitjà de 175 mil €, cosa que representava un 65% del preu mitjà a la ciutat⁹⁷. Habitatge Entorn finalment va plegar l'any 2015 per no poder continuar amb la seva tasca. A partir de la crisi de 2008, les

dificultats de trobar sòl a preu d'habitatge protegit i finançament i la manca de demanda van provocar que no poguessin tirar endavant noves promocions.

Qualitat Habitatge Social ha fet diverses promocions a l'Hospitalet i encara és en actiu. Quan escrivim aquestes línies es construeix un bloc seu al barri de Sanfeliu. També la cooperativa Llar Unió Catalonia ha fet promocions a la nostra ciutat. Tanmateix, les cooperatives d'habitatges, a l'Hospitalet i a tot arreu, han tingut poca incidència en la crisi habitacional que patim i també tenen molt de camí per recórrer.

L'opció ideològica és clau per a la formació de cooperatives com Gestoria Talaia, el 2004 i La Fundició el 2006. Es tractava de portar a terme activitats segons els principis de la cooperació i ser al costat de projectes d'economia social i solidària i de cultura popular. Aquest paper que pot tenir el cooperativisme d'alternativa al capitalisme no s'ha perdut mai.

Actualment, a l'Hospitalet n'hi ha una dotzena de cooperatives de treball⁹⁸, encara que algunes hi són per trasllat des d'altres poblacions, com Coopdecirc, formada per treballadors/es del circ i localitzada a Sanfeliu. Algunes tenen, com en èpoques anteriors, una vida efímera; tanmateix, no hem d'oblidar que això passa també amb les empreses amb ànim de lucre i suposadament molt competitives.

Tanmateix, aquest article vol concloure aquest repàs històric l'any 2008, moment en el que, al meu entendre, comença un altre cicle del capitalisme i de gairebé tots els fenòmens socials, com el cooperativisme. També han quedat fora les cooperatives de fora de la ciutat que tenen o han tingut implantació a l'Hospitalet (Coop 57, Som Energia, etc...) i les que han estat impulsades per activistes de la ciutat, com ara L'Olivera.

Algunes conclusions

L'Hospitalet és una de les poblacions pioneres en el cooperativisme català, com ho havia estat en el mutualisme, les corals, etc., encara que l'entitat cooperativa de 1874 ha estat ignorada en totes les obres genèriques sobre el tema.

El cooperativisme local del XIX i començaments del XX va romandre lligat als corrents ideològics anticapitalistes sorgits del moviment obrer, encara que algunes organitzacions revolucionàries, especialment les anarquistes, en van recelar en alguns moments.

En la primera meitat del XX també van aparèixer cooperatives més utilitàries, que eren empreses que cercaven benefici però tenien un propietari que eren uns socis en igualtat de condicions. A partir d'aquesta època han conviscut tots dos tipus.

Les èpoques i els règims més progressistes, amb més llibertats i democràcia, han estat més favorables al desenvolupament del cooperativisme que les etapes conser-

vadores, sempre més partidàries de la propietat privada, la competència i el guany personal.

En les primeres fases del cooperativisme eren més abundants les cooperatives de consum. Actualment, però, ho són les de producció i treball. Fora bo que l'economia social i solidària es replantegés tornar a aquest sector tan estratègic.

La crisi de l'Estat del Benestar i el neoliberalisme que condemna a la pobresa a les persones aturades i bona part de les que treballen i la discriminació de les dones que no s'acaba mai fan que l'economia social sigui en aquests moments alguna cosa més que una opció possible. Comença a ser una necessitat. La crisi del 2008 va obrir un nou capítol en tots els àmbits de l'economia i la societat mundial.

La crisi mediambiental (emergència climàtica i escassetat de recursos naturals) que està esclatant en aquests moments provocarà un replantejament de les estructures econòmiques i socials. Els valors del cooperativisme, de l'economia social i solidària, han estat una alternativa a l'explotació, la depredació i la competència en els darrers dos segles, també a l'Hospitalet, i han de tornar a ser-ho en el context de l'inevitable decreixement.

BIBLIOGRAFIA

ABELLÓ, Teresa. "L'ajut mutu en els inicis de l'associacionisme obrer: cooperatives i sindicats", *Revista d'etnologia de Catalunya*, núm. 11, 1997, pàg. 58-67. <https://www.raco.cat/index.php/RevistaEtnologia/article/view/48865/57062>

AYMERICH, Juan. *Las cooperativas y las colectivizaciones obreras en Catalunya como modelos de gestión colectiva. Proceso de regulación legal (1839-1939)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 2008. https://www.tdx.cat/bitstream/handle/10803/1409/JAC_TESIS.pdf?sequence=1

BARBA, Carles i RUIZ DE GAUNA, Rafael. "L'atur i l'ocupació juvenil a l'Hospitalet, una qüestió de ciutat", *Quaderns d'Estudi*, núm 3, octubre 1987

CELADA, Rafael. *Aproximació a l'atlas cooperatiu de Catalunya fins 1936*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1989 https://treball.gencat.cat/web/.content/05_-_economia_cooperativa/publicacions/documents/aproximacio.pdf

CENTELLES, Jaume. "Sant Josep-el Pi, un compromís educatiu polifònic", *Quaderns d'Estudi*, núm. 24, gener 2011. https://www.celh.cat/sites/default/files/publicacions/pdf/16_SANT_JOSEP_PI.pdf

COMPANY, Montserrat i VALERO, Josep Maria. *L'escola Patufet i el seu context. 40 anys d'història*, l'Hospitalet, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 2010.

<https://www.celh.cat/sites/default/files/publicacions/pdf/C3-CONSTRUCCIO.pdf>

DALMAU, Marc. *Gràfica cooperativa en Barcelona*. Barcelona, Montaber Editorial, 2018

DALMAU, Marc i GAVALDÀ, Antoni. *Catalunya, terra cooperativa*, Barcelona, Fundació Roca Galès, 2019.

DALMAU, Marc i MIRÓ, Ivan. *Les cooperatives obreres de Sants*, Barcelona, La Ciutat Invisible Edicions, 2010

DD.AA. *Història de l'Hospitalet: una síntesi del passat com a eina de futur*, l'Hospitalet, Centre d'Estudis de l'Hospitalet, 1997 <https://www.celh.cat/publicacions/colleccio/21>

DOMÍNGUEZ, Manuel. "El moviment obrer i camperol a l'Hospitalet de Llobregat, entre 1840 i 1880", *Quaderns d'Estudi*, núm. 32, 2018. https://www.celh.cat/sites/default/files/publicacions/pdf/5_MOVIMENT_OBRER_CAMPEROL.pdf

- "Taller barri de Bellvitge", *Quaderns d'Estudi*, núm. 10, 1991. <https://www.celh.cat/index.php/publicacions/colleccio/18>

Estudi socioeconòmic de les cooperatives de Catalunya, Generalitat de Catalunya. Departament de Treball, 1997

GARAU, Miguel. *Entre la utopía y la supervivencia. El desarrollo y la diversidad de las cooperativas de producción y trabajo en la Catalunya urbana e industrial (1864-1936)*, Tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 2015. http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/104753/1/MGR_TESIS.pdf

IZARD, Miquel. *Revolució Industrial i obrerisme. Les "Tres Classes del Vapor" a Catalunya (1869-1913)*, Barcelona, Ariel, 1970.

JORDANA, Joan. *El cant coral al Baix Llobregat*, Federació Catalana d'Entitats Corals, 2010. <http://www.fcec.cat/CantCoralBLlobregat.pdf>

MARCÉ, Francesc. "'Batlles" o alcaldes de Hospitalet III", *Boletín de Información Municipal*, núm. 85-86, 1975.

MARCÉ, Matilde. *Jaume Mitjavila i Rius (1810-1881) Una vida novel·lesca*, l'Hospitalet, Ateneu de Cultura Popular, 2019.

MARTÍNEZ, Ángel Pascual y RAMÓN, Josep María (2009). "Cooperativismo agrario en España durante la dictadura franquista, 1939-1975". *XII Jornadas Interescuelas/Departamentos de Historia*. Departamento de Historia, Facultad de Humanidades y

Centro Regional Universitario Bariloche. Universidad Nacional del Comahue, San Carlos de Bariloche. <https://cdsa.aacademica.org/000-008/539.pdf>

MARTÍNEZ-RODRÍGUEZ, Susana. *Catalunya, un país de cooperatives*, Generalitat de Catalunya, 2010. https://digitum.um.es/digitum/bitstream/10201/48035/1/Catalunya_un_pais_de_cooperatives.pdf

MASCARELL, Mireia. *L'abans. L'Hospitalet de Llobregat. Recull gràfic, 1890-1965*, El Papiol, Efadós, 2003.

MEDINA, Francisco José i PUJOL, Josep. *Las cooperativas de consumo en España, 1865-1939: Un mecanismo alternativo de acceso a los alimentos*, Unitat d'Història Econòmica UHE Working Paper 2013_04, Universitat Autònoma de Barcelona, 2013. http://www.h-economica.uab.es/papers/wps/2013/2013_04.pdf

PÉREZ BARÓ, Alberto. *Cuatro etapas de la Cooperación Catalana*, Rubí, Coopertiva La Rubinense, 1971.
- *Història de les cooperatives a Catalunya*, Barcelona, Crítica, 1989

Primer Congreso Cooperativo Regional Catalano-Balear, Barcelona, Imprenta Vda. J. Miguel, 1902 (Biblioteca de la Revista Cooperativa Catalana, vol. I).

REVENTÓS, Manuel. *Assaig sobre alguns moviments socials a Barcelona en el segle xx*, Barcelona, 1925.

SALMERÓN, Inocencio. *Històries de Collblanc-la Torrassa*, Ajuntament de l'Hospitalet, 2009.

SÁNCHEZ, Miguel. *20 años de cooperativismo al servicio de la educación*, l'Hospitalet, Centro de Estudios Jaime Balmes, 2012 <https://www.yumpu.com/es/document/read/14351817/20-anos-de-cooperativ-pdf-25-mb-ce-jaume-balmes>

SANTACANA, Carles. "Poder local i canvi socio-econòmic: l'Hospitalet de Llobregat (1936-1939)", *Identitats*, Museu de l'Hospitalet, núm 0, 1987.

SANTACANA, Carles. *Victoriosos i derrotats. El franquisme a l'Hospitalet 1939-1951*, Barcelona, Centre d'Estudis de l'Hospitalet i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994

VENTOSA, Joan i PÉREZ BARÓ, Albert. *El moviment cooperatiu a Catalunya*, Palma de Mallorca, Ed. Moll, 1961

VILLAGRASA, Emiliano. *Una ciudad en marcha: Hospitalet de Llobregat*, 1961

NOTES

1. REVENTÓS, 1925: 124, IZARD, 1970: 63, ABELLÓ, 1997: 57-60 i GARAU, 2015: 85-86
2. DOMÍNGUEZ, 2018: 48-49
3. AMHL 101-U420-1862_05
4. AMHL "Governació s. XIX-XX"
5. AMHL "Sanitat-Juntes, 1834-1920"
6. JORDANA, 2010: 11
7. MARCÉ, 1979: 72
8. ABELLÓ, 1997:
9. TERMES, 2000: 25-28
10. AMHL Actes del Ple <https://portalimatges.l-h.cat/fotoweb/archives/5005-Documentos-textuals/?202=1870-1879&2=Actes%20del%20ple>
11. *Crónica de Cataluña*, 28-8-1872, pàg. 5
12. DOMÍNGUEZ, 2018: 65-67
13. ACTAS vol II, pàg. 308
14. CARTAS vol VII, pàg.
15. DALMAU i MIRÓ, 2010: 108
16. AMHL "Correspondència 1874"
17. En la llista d'electors de 1878 apareix amb una contribució de 135, lluny dels tres més rics, Josep Oliveras, Antoni Parera i Pere Prats, que pagaven al voltant de 700. Suplement al *Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona*, 12 de gener de 1878
18. AMHL "Correspondència 1875"
19. AMHL "Correspondència 1876-1877"
20. AMHL "Correspondència 1876-1877"
21. AMHL "Correspondència 1876-1877"
22. DALMAU i GAVALDÀ, 2019: 18
23. AMHL "Governació s. XIX-XX"

24. DD.AA., 1997: 114
25. AMHL "Correspondència 1882-1883"
26. AMHL "Governació s. XIX-XX"
27. AMHL "Governació Expedient ES CAT AMHL 101-C-C400-*C410-00211 i ES CAT AMHL 101-C-C400-*C410-00292
28. MARCÉ, 2019: 99-110
29. GARAU, 2015: 116-117
30. GARAU, 2015: 118
31. AMHL "Correspondència 1882-1883"
32. AMHL "Governació
33. AMHL "Fons entitats i institucions, caixa 3"
34. Idem.
35. Idem.
36. AMHL "Governació s. XIX-XX"
37. *La Vanguardia*, 9-8-1888, pàg. 3
38. Per totes les dades del Congrés de 1899, *Primer Congreso...*, 1902; 8-9
39. *Primer Congreso...*, 1902; 255-256
40. AMHL "Governació s. XIX-XX"
41. Reproduïm el llistat, que ens aproxima a la realitat del cooperativisme català i balear del moment: "*En honor de la Federación de sociedades cooperativas de la región catalana-balear, y para que sirva de ejemplo y aliciente á las demás regiones españolas, que deben aprender de allí á tener espíritu de unión y cooperación, publicamos la lista de aquellas entidades asociadas. Hele aquí: Agrícola Cooperativa (San Fructuoso de Bages), Cooperativa Andresense (Barcelona-Palomar), Cooperativa Manllenense (Manlleu), Cooperativa de Nuestra Señora de Montserrat (Barcelona-Barceloneta), Cooperativa Olotense (Olot), Cooperativa de Rodona (Rodona), Cooperativa de San Antonio de Caballera (Camprodón), Cooperativa de (San Jaime de Llerca, Palau de Montagut), Cooperativa Sanjuanense (San Juan Las Fonts), Cooperativa de Tejedores á mano (Barcelona-Gracia), Cooperativa de Torredembarra (Torredembarra), El Porvenir (Monistrol de Montserrat), El Porvenir del Obrero (Mahón, Baleares), El Porvenir de la vejez (Alayor, Menorca), Fomento Obrero Vállense (Valls), Instructiva (Barcelona-Gracia), Junta Comarcal de las Sociedades Agrícolas federadas de la provincia de Lérida (Maldá), La Alianza (Molins de Rey), La Alianza (San Cristóbal de Premia), La Amistad (San Celoni), La Andresense (Barcelona). La Artesana (Barcelona-Provensals), La Artística*

*Carpintera (Barcelona), La Bienhechora (Badalona), La Castellarensa (San Esteban de Castellar), La Central (Barcelona-Provensals), La Confianza (Esplugas), La Confianza Andresense (Barcelona-Palomar), La Constancia Graciense (Barcelona-Gracia), La Economía (Barcelona-Provensals), La Económica (Agullana), La Económica (Barcelona-Provensals), La Económica Masnuense (Masnou), La Económica Bagurense (Bagur), La Equitativa (Palamós), La Equitativa Blandense (Blanes), La Fidelidad (Barcelona-Provensals), La Flor de Mayo (ídem), La Fraternidad (Castellfullit de la Roca), La Fraternidad (San Feliu de Llobregat), La Fraternidad (Barcelona-Barceloneta), La Guixolense (San Feliu de Guixols), La Hormiga (Barcelona-Sans), La Honradez Torrollense (Torroella de Montgrí), La Igualdad (San Vicente de los Horts), La Igualdad Espluguense (Esplugas), La Individual Rubinense (Rubí), La Lealtad (Barcelona-Gracia), La Lealtad (Mahón, Baleares), La Lealtad Sansense (Barcelona-Sans), La Ley (San Antonio de Calonge), La Llaneras (Mataró), La Nueva (Barcelona-Sans), La Obrera (San Juan de Horta), La Obrera (Ciudadela, Baleares), La Obrera (Premia de Mar), La Obrera Fideera (Barcelona). La Obrera Tiansa (Tiana), La Olesense (Olesa de Montserrat), La Patata Martinense (Barcelona-Provensals), La Paz Rodense (Roda), La Producción Trabajadora (Barcelona-Provensals), La Progresiva (San Justo Desvem), La Protectora (Cassá de la Selva), La Protectora (San Antonio de Salt), La Protectora Civil (Tarrasa), La Protectora Vendrellense (Vendrell); La Redentora (Barcelona-Sans), La Regeneradora (Llagostera), La Sabadellense (Sabadell), La Torre (Barcelona-San Gervasio), La Unión (Premia de Mar), La Unión (San Juan Despi), La Unión (Barcelona-Las Corts), La Unión (Hospitalet), La Unión Samboyana (San Baudilio de Llobregat), La Verdadera Fraternidad (Badalona), Paz y Justicia (Barcelona-Provensals), Paz y Trabajo (Mahón, Islas Baleares), Primera del Ter (Roda), Sociedad Cooperativa de Trabajadoras Agrícolas (Cornudella del Priorato), Unión Villacarlina (Villacarlos Menorca»." Font: *Las Dominicales del libre pensamiento*. 18/1/1900, pàg. 4.*

42. AMHL "Llicència d'obres 1901"

43. *Primer Congreso...*, 1902: 271

44. CELADA, 1989: 42, com totes les referències de les cooperatives existents l'any 1916.

45. AMHL "Governació s. XIX-XX"

46. MARCÉ, 1975: 17

47. AHGC "Caixa 172. Expedient 3559"

48. MARTÍNEZ, 2010: 66

49. AMHL "Governació s. XIX-XX"

50. AMHL "Governació s. XIX-XX"

51. CELADA, 1989: 42

52. *Congreso fundacional de la Confederación Nacional del Trabajo (CNT)*, edició a càrrec de Francesc Bonamusa, Barcelona, Ed. Anagrama, 1976

53. DALMAU i MIRÓ, 2010: 116-117

54. MEDINA i PUJOL, 2013: 10

55. GARAU, 2015: 14

56. Al número 17 de *Garbí*, el butlletí de l'associació Pimpinela, d'abril de 1952, es deia: *LA COOPERATIVA OBRERA LA TORRASA Según noticias dignan de crédito, el primer ensayo cooperativista en la industria vidriera -única especialidad que hoy nos interesa- tuvo lugar en Cervelló, habiéndose perdido con el tiempo toda la documentación de aquella casa. Posteriormente se creó la Empresa "Juan Estanyol y Cía", en Mataró, verdaderos pioneros del cooperativismo. Al poco tiempo, nuestra barriada fué -como en tantas otras ocasiones-avanzada de la vida industrial. La "Cooperativa Obrera La Torrassa" se fundaba en el año 1920. Como puede observarse, la perspicacia de sus fundadores se anticipaba la propia legislación nacional. Fueron, sus más destacados iniciadores (por orden alfabético) D. Pedro Alsina, D. Hipólito Bellés, D. Manuel Bellés, D. Esteban Casas, D. Germán Colom, D. Alberto Colomer, D. Cipriano Perrés, D. Antonio Forés, D. Luis Padrós, D. Juan Pedro, D. José Rovira, D. Angel Sabas, D. José Viñas y D. José Vives. Alguno de estos señores ha fallecido ya, aunque su recuerdo sigue latente entre los que siguen el camino trazado por los precursores. "La Torrassa" queda, por lo tanto, en la época comprendida entre "Juan Estanyol y Cía" (primera fábrica que, sin ser cooperativa, aplica postulados cooperativistas) y "Vidriería de Mataró", primera que, legalmente (1931) se constituye en cooperativa. El desarrollo de las cooperativas fué, en general, espectacular y fuátaz dado el gran numero que se crearon en poco tiempo. De pronto se paralizó la formación de nuevas entidades de tal índole y luego -forzoso es reconocerlo- muchas desaparecieron o se convirtieron en sociedades anónimas. Resumiendo: espectacularidad en el número de empresas que aceptaron el sistema, fugacidad porque ello se produjo en poco tiempo y bruscamente, declive ulterior, por la reducción sistemática de las fábricas acogidas al régimen. No es este el caso de "Cooperativa Obrera la Torrassa" que vivió y prosperó con tal denominación, adquiriendo su máxima pujanza en fechas recientes ya convertida en "La Torrassa, S.A.". El que dicha fábrica fuera una precursora de un sistema ambicioso y difícil, así como su fidelidad a la barriada (obsérvense los sucesivos títulos que ha ostentado la Empresa) la hacen especialmente querida de todos los torrasenses que ven en ella reflejadas muchas de sus virtudes de modestia; laboriosidad y rectitud. "La Torrassa" y "Magín Rovira" son, dentro de la industria vidriera, viejos pilares inamovibles. De ambas se siente orgullosa La Torrassa. (Con autorización y datos de "la Torrassa S A)." Font: file:///C:/Users/PROFES~1/AppData/Local/Temp/AMHL_907_0164_19520401_017.pdf. L'altra font és VILAGRASA, 1961: 192.*

57. www.corpcld.com

58. *Acción cooperatista*, 30-6-1933

59. MASCARELL, 2003: 101

60. Les fonts històriques són CELADA, 1989; GARAU, 2015; AHGC "Caixa 438"

61. El seu representant era Antoni García; *Acción cooperatista*, 7-9-1934

62. *El Diluvio*, 14-2-1931, p. 18

63. *La Vanguardia*, 7-3-1931, p. 7

64. REVENTÓS, 1925: 125

65. PÉREZ BARÓ, 1971: 21-24

66. *Acción cooperatista*, 16-6-1933

67. VENTOSA i PÉREZ, 1961: 72

68. A *La Vanguardia*, 19-7-1932 podem llegir: "LAS CUESTIONES SOCIALES. Inauguración de una Cooperativa Obrera. El domingo por la mañana, tuvo efecto el acto inaugural de la Cooperativa obrera para la fabricación del vidrio «La Esmeralda», instalada en el término municipal de Hospitalet de Llobregat. Asistieran al acto el Ayuntamiento de Hospitalet en corporación, presidido por el alcalde, don Joaquín Montaña, con los tenientes de alcalde señores Gil y Gil, Fores, Martí y Jordá, los concejales señores Escudero, Basas y Gara, el contador, señor Mitjavila; el depositario, señor Costa, y el secretario de la Corporación. Ocupó la presidencia el alcalde, señor Muntané, acompañado del presidente de la Cooperativa, señor Flores, y del señor Tomás, ocupando los demás asientos del estrado otras personalidades. Abierto el acto por el señor Flores, el señor Delgado dio lectura de una cariñosa comunicación del presidente de la Generalidad de Cataluña, excusando su asistencia. Seguidamente, el señor Tomás hizo historia de las vicisitudes que pasó la Cooperativa, que por el esfuerzo de la unión pudo vencer. Dijo que los socios sólo persiguen el fin de poder ganar el pan de sus hogares. Explicó luego el error de las Sociedades cooperativas, con aportaciones diferentes entre los socios, error que en ésta se ha querido vencer para darle vida más efectiva. Añadió que también se ha tenido en cuenta la previsión, y así el cooperador enfermo, como el que sea víctima de accidente, cobrará un semanal íntegro, lo mismo que al cumplir los sesenta años de edad irán todos percibiendo, y a su muerte los herederos percibirán las mil pesetas del capital aportado, más los beneficios correspondientes. Pidió luego el apoyo de las autoridades para esta obra social, El teniente de alcalde del distrito de Santa Eulalia, señor Frontera, enalteció la forma cooperativa para el desarrollo industrial en beneficio del obrero, considerando que es el único camino a seguir en la transformación social que se impone. El secretario asesor de la Cooperativa pronunció seguidamente un parlamento para dar las gracias a todos y enaltecer la obra de la cooperación. Criticó las violencias y dijo que en, la cooperación es donde habrá de encontrarse la base del progreso y de la riqueza industrial de Cataluña, Todos los aradores fueron aplaudidos. Terminados los discursos, se ofrecieron demostraciones prácticas de la industria, siendo obsequiados los invitados con un «lunch».". Els representants de La Esmeralda al Congrés de 1934 eren Jaume Tres i Tomàs Solé. Els representants d'El Mirall eren Cholbrà i Barnés. *Acción cooperatista*, 13-7-1934.

69. *Acción cooperatista*, 2-12-1932

70. El seu representant al II Congrés fou en Joan Centelles; *Acción cooperatista*, 12-7-1935

71. *Acción cooperatista*, 29-5-1936

72. *Acción cooperatista*, 8-5-1936

73. *Acción cooperatista*, 10-4-1936

74. *Acción cooperatista*, 6-12-1935

75. <https://corpclld.com/wp-content/uploads/2015/01/1930-la-fundaci%C3%B3n-de-la-cooperativa.pdf>

76. PÉREZ BARÓ, 1971: 29

77. En *La Humanitat*, d'ERC, del 29 de desembre es deia: "Des d'abans d'ahir, doncs, la nostra Corporació Municipal està en crisi, crisi delicada, que no sabem per on es resoldrà. Entretant s'han llançat al públic de l'Hospitalet uns manifestos, el primer dels quals, fet per la CNT local vol justificar un fet que no té cap justificació. Es parla de diferències de classe entre els elements que pertanyen a les cooperatives i la població en general. Es parla de tenir emmagatzemats molts gèneres i que, en canvi, la col·lectivitat no en tenia. Nosaltres sabem que si la col·lectivitat del ram de l'Alimentació de la ciutat no tenia gèneres no era perquè no en venguessin. I a més ens consta que la cooperativa l'Avenç a la vigília de passar aquest fet tan vegonyós, havia ofert a les col·lectivitats els gèneres que fossin necessaris, mitjançant el pagament del seu valor"

78. Per la seva part *Solidaridad Obrera*, de la CNT, del 2 de gener del 1937, publicava un article signat per un militant local, Jacinto Llopart en el que deia :

"Nosotros nos creímos que con la tolerancia que tuvimos con los elementos del PSUC y UGT alrededor de la cuestión de las cooperativas, que tan villanamente se portaron difamándonos con las palabras más sucias, propias de gente sin cultura, se habían retenido las provocaciones de estos "comisarios" del pueblo. Pues, no volvieron a lanzar a su "pueblo" otro manifiesto contra los principios bellos y humanos que encarnan los hombres de la CNT y la FAI."

79. Per totes les cites de l'enfrontament del 25 i 26 de desembre de 1936, SANTACANA, 1987: 23-26.

80. *Amunt*, 26-4-1937 <https://portalimatges.l-h.cat/fotoweb/archives/5004-Hemeroteca/?8=Amunt#>

81. PÉREZ BARÓ, 1971: 29

82. *Acció cooperatista*, maig 1938.

83. *Acció cooperatista*, agost 1938.

84. SANTACANA, 1994: 147-148

85. SALMERÓN, 2009: 104

86. Matrícula industrial 1955, <https://corpclld.com/wp-content/uploads/2015/01/1930-la-fundaci%C3%B3n-de-la-cooperativa.pdf> i <https://corpclld.com/es/historia/>

87. MARTÍNEZ i MUÑOZ, 2009: 2-4

88. PÉREZ BARÓ, 1989: 143

89. *La Vanguardia*, 16-4-1944, p. 12

90. Inscrita al Registro Oficial de Cooperativas, el maig del 1953. Font: *BOE*, 16-7-1953, pàg. 4279.
91. *La Vanguardia*, 3-2-1972, p. 32
92. COMPANY i VALERO, 2010: 9
93. CENTELLES, 2011: 177-179
94. http://www.btv.cat/btvnoticies/wp-content/uploads/2014/11/Historia_del_cepepc.pdf
cit a SERRA, Rosa Maria. *El teatre a l'Hospitalet de Llobregat* <http://rosamariaserra.cat/teatrehospi.html>
95. BARBA i RUIZ DE GAUNA, 1987: 211-212
96. AMH <http://inventariarxiu.l-h.cat/index.php/compania-industrial-del-vidrio-sa-civsa-2>
97. *Estudi...*, 1997: 39
98. El preu de la promoció era d'unes 2.330€ el m2 i el preu mitjà a la ciutat era de 3.594€, segons els anuaris estadístics http://www.l-h.cat/laciutat/265286_1.aspx?id=1
<https://www.cooperativestreball.coop/la-federacio/qui-som>